

پيشه کی

ئەم توپتېنە وەھىە لە شەش تىۆرى واتا دەکۆلپتە وەه. تىۆرى ناولینان کە وەک تىۆرىکی و اتایی بۆ کراتیلۆس و ئەفلاتون دەگەرپتە وەه. ئەم تىۆرە پيشبىنی ئەو دەکات کە (وشە و شت) لە پتوهندیبه کی راستە و خۆدان. لە پاش ئەم تىۆرە چەندان تىۆرى تر لە مپتووی زمانە وانیدا دەرکەوتن وەک تىۆرى سیگۆشەى هیمایی، تىۆرى هۆشەکی، تىۆرى رەفتاری و تىۆرى کینگە و اتاییه کانی، هەر وەها تىۆرى شیکاری.

ئەم نووسینە هەول دەدات بە کورتی لە هەریه ک لەم تىۆرە بدوی و لایه نی چاک و خراپی هەر تىۆرە ک بخاتە پروو.

Theories of Meaning – تىۆرە کانی واتا

لە مپتووی زمانە وانیدا چەندان تىۆر لە رۆژە لات و رۆژئاوا بۆ دیارکردن و شروقه کردنی جۆری پتوهندی نیوان (وشە) و (شت)، یان «واتای وشە» و «بوونی فیزیکی شتە کە» پيشکەش کراون. جیبا وازی تىۆرە کان تارادیه کی زۆر په یوست بووه بە جۆری پتوهندیه کە، یان هەبوونی نەبوونی پتوهندیه کە. «وشە» و «بوون» دوو یه کە ی پر تارتشەن، بە پیناسه یه کی تاکلا یه نه شروقه ناکرین. دەبێ چ وشە بێ و چ وشە نەبێ؟! بە خۆ دوورگرتن لە و هەموو ئاخوتن و گوته یه کی مندال گۆی دەکات، یان ئەو ی هەندێ گیانە وەر دەری دەبێ، یان لاسایی مرۆف دەکاتە وە، وشە وەک یه کە یه کی زمانە وانى چەندان پیناسه ی بۆ کراوه. لە پیناسه یه کدا هاتوو: «وشە بچووکتترین پیکهاته ی ئاخوتنه کە دەتوانی بە تەنیا بە کاربیت» (۱) بە گوێره ی ئەم پیناسه یه هەر وشه یه ک توانای ئەو ی نەبێ بە تەنیا بە کاربێ وشه نییه! ئەم پیناسه یه چەندان وشه ی فەرهنگی و ریزمانی بە «وشە» دانانی. لە پیناسه یه کی تر دا هاتوو: «هەر وشه یه ک لە

تىۆرە کانی واتا

سەلام ناوخۆش (*)

(زانکۆی سەلاحەدین – کۆلیژی پەروردەى بنیات)

بووندا بتوانری گۆ بکری و واتای هه بیته، نه وه وشه یه». ئەم پیناسه یه ش کیماس خۆی هه یه، چونکه ته نیا لایه نیککی زمانی وه رگرتوو ته نیا جه خت له سه ر ئاخاوتن ده کات. له لایه کی تر پرۆفیسۆر چارلز هۆکیته باوه ری وایه که «وشه بریتییبه له هه ر به شیککی رسته که به چهندان خال ده وره دراوه له هه ر خالیکیدا که وه ستان Pause مومکین بیته وشه ی نیوان دوو خاله که وشه یه دا: له م رسته یه ی خواره ده دا:

که نازاد هات، نه وزاد کوژرا بوو شه ش وشه هه یه.

له به شه کانی ئاخاوتندا Parts to speech وشه چهندان شتیه و نه رکی هه یه. له کوردیدا دژواره شتیه ی وشه تاکه هۆکار بیته بۆ ناسنامه ی مۆرفۆلۆژی وشه که. له م هه موو به شانیه ی ئاخاوتن (ناو، ئاوه لئاو، ئاوه لفرمان، فرمان... تاد). ته نیا جۆریکی ناو نه و توانا واتاییه ی هه یه له گه ل نه و شته ی له بووندا ده نیوتنی. (له پاشان ئەمه ده رده که وێ)

بوون خۆی له چوار جۆر ده رده که وێ. بوونی عه ینی، بوونی بیژیه یی، بوونی پیتی، هه روه ها بوونی سونه تی. نه و هه موو بوونه له پیوه ندیدان. له روانگه ی هه ندی تیۆروه پیوه ندیبه که له گه ل وشه راسته وخۆیه. له نه زه ر هه ندیککی تره وه هیه چ جۆره پیوه ندیبه کی موتله ق له نارادا نییه. هه ندیککی تر جه خت له سه ر هه بوونی پیوه ندیبه کی ناراسته وخۆ ده که ن و «هز» ده که نه فاکته ری به به کتر گه یانندیکی ناراسته وخۆی نه و دووه.

تیۆره سه ره کیه کان

1- تیۆری ناولینان Theory of Naming

له به راییه ته فراندنی ئاده مدا، فریشته کان ترسیان لیتنیشت. زه نیان وابوو که ئاده م و نه وه کانی ئاده م گه ر دوونی خودا تیک ده دن. نه و نه دگاره ی له ئاده م هه بوو، نه له فریشته هه بوو نه له جنۆکه. ئاده م وا پرۆگرام کراوه که توانای Competence ناولینانی شتی هه یه. هه ر ئەم توانایه ش فریشته کانی بیده نگ کرد.

له ته ورات و قورئانی پیروژدا هاتوو که پروهک و گیانه وه ر له پیش هه بوونی ئاده می مرۆقدا هه بوون. جا بۆ نه وه ی هه ر شته (پروهک، گیانه وه ر) ناویکی هه بی، خوای گه وره داوای له ئاده م کرد، که وشه یه ک- ناویک- بۆ نه و شتانه دا بنی. (۲)

ئەم پیوه ندیبه راسته وخۆیه ی نیوان «وشه- ناو» و «شت» له دایه لوگی گراتیلیۆس ئەفلاتووندا ئامازه ی بۆ

کراوه. له کراتیلیۆس- دا ئەفلاتوون ناوا پیناسه ی زمان ده کات: زمان بریتییبه له سیسته میکی پیوه ندیکردن که له سه ر دوو ره گه ز کار ده کات نه ویش دال- Signifier و Signified- مه دلوول «ن». به گویره ی ئەم تیۆره هه ربه ک له «دال و مه دلوول»، یان «هیمما» و «واتا» و «ناو» و «شت» «بوونی بیژیه یی» و «بوونی فیزیکی له پیوه ندیبه کی یه ک به یه کی راسته وخۆ دان.

له روانگه ی ئەفلاتوونه وه «دال» بریتییبه له «وشه» ی زمان و هه رچی «مه دلوول» ه بریتییبه له و شته ی له جیهانی ده ره وه دا وشه که ده نیوتنی. به گویره ی ئەم تیۆره «وشه» و «نه و شته ی ده نیوتنی» له پیوه ندیبه کی راسته وخۆ دان. له نه زه ری (دی سۆسیر) وشه پیک هاتوو له دوو به ش: (شتیه) و (واتا) به و پیوه ندیبه کی ئاخاوتن ده رته نجامی پرۆسه یه کی هیماکاریه و واتاسازیش خۆی له و پیوه ندیبه ی نیوان «هیمما» و «واتا» ده دووێ. ویست فرید (۱۹۸۷: ۱۴۸) باوه ری وایه «ئه گه ر پیوه ندیبه کی یه ک بۆ یه کی (راسته وخۆ) له نیوان (هیمما- وشه) و (ژتیده ر- شت) هه بیته، نه و واتاسازی و پیوه ندیکردن ده بنه پرسیکی زۆر ساده.»

له لایه کی تر ئەم تیۆره «ناویک» و «شرۆقه یه کی تر» ی لیتبۆته وه نه ویش سه لماندنی «راستی» و «ناراستی» یه هۆرسیی (۲۰۰۱: ۷۸) ده نووسی کرۆکی ئەم تیۆره «Truth- Conditional semantics» بریتییبه بۆ نه وه ی بزانی رسته که مانای چیه پیوسته بزانی که چ (شت) وه ک نه و وایه هه تا رسته که (دروست) بی.

ئەم تیۆره چهندان کیماسی له خۆ ده گری که ده کری له چه ند خالیکیدا کورت بکه یه وه.

1- ئەم پیوه ندیبه ی نیوان (فۆرم) و (واتا)، یان (بوونی بیژیه یی) و (بوونی عه ینی- فیزیکی) ته نیا له هه ندی ناوی تایبه ت به رجه سته ده بی. به واتای ئەم تیۆره هه تا هه موو جۆره کانی ناویش له خۆ ناگری.

سه باره ت به ناوی مرۆقه وه

«به فرین» وه ک ناو به که سییک- کچییک- ده وتری که جوان و سۆر و سپی بیته. «چاوشین» به که سییک ده وتری که هه ر دوو چاوی شین بن. له مه و زۆری تر دا بوونی بیژیه یی و عه ینی وه ک یه کن، یان له یه ک ده چن، به لام هه ندی ناوی (نا- تایبه ت) نه و دوو بیژیه یان وه ک یه ک نییه و زۆر له یه ک جیاوازن: «ئاگر» وه ک بوونیکی بیژیه یی زۆر جودایه له بوونه عه ینیبه که یدا. ویرای ئەمه ش ناوی مه عنه وی و هه روه ها هه ندی ناوی ناو ئەفسانه و

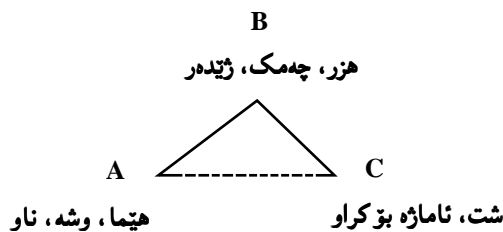
ئهوانه‌ی له جیهانی ئیمه‌دا نابینترین ناویان هه‌یه، به‌لام بوونی فیزیکیان له جیهانی ئیمه‌ی مرۆڤدا نییه، بۆیه ئه‌م دووه (دال- ناو) و مه‌دلولول- شت) ته‌نیا له هۆش و زه‌یندا به‌کتر ده‌نوێن.

۲- ئه‌وانه‌ی له بووندا هه‌ن، زیاتر ناو. له‌م روانگه‌یه‌وه ئه‌سته‌مه‌ ده‌رک به‌هیچ پێوه‌نده‌یه‌کی فیزیکی له‌نیوان به‌شه‌کانی تری ئاخاوتن وه‌ک ئاوه‌لناو، ئاوه‌لفرمان و فرماندا بکری. لێره‌دا دال و مه‌دلولول به‌ده‌ر ناکه‌ن.

۳- ئه‌م تیبۆره‌ی ئه‌فلاتوون زیاتر له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی سروشتیدا دامه‌زراوه، چونکه‌ ته‌نیا ده‌نگه‌کانی سروشت له‌گه‌ڵ ئه‌و شتانه‌ی ده‌ینوێن له‌پێوه‌ندیدان، هه‌روه‌ها سه‌باره‌ت به‌ناولێنانه‌وه، ئه‌وه خۆیا ده‌بی که‌ هه‌بوونی پێشوه‌خته‌ی شتی‌ک مه‌رج بووه‌ بۆ ئه‌وه‌ی ناویکی بۆ به‌کاربه‌یت. تیبۆره‌که‌ ته‌نیا له‌مه‌دا توانای شروقه‌کردنی هه‌یه، به‌لام له‌میتزوی ناوێناندا «تابو» ئارێشه‌یه‌کی تر بۆ ئه‌م تیبۆره‌ دروست ده‌کات ئه‌وه‌ته‌ له‌کولتووری چه‌ندان گه‌لندا هاتوه‌ که‌ باوک و دایکان ناوی ناشیرین و نالایه‌ق به‌مرۆڤیان له‌منداله‌کانیان ناوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی له «چه‌پۆکی شه‌وه!» بزگاری بکه‌ن. (۳)

له‌لای فارابی (دال) وشه‌ نییه، به‌لکو هزره‌ هه‌رچی (مه‌دلولول)ه‌ ئه‌وه‌ بێژه‌یه. جیاوازی نیوان مه‌دلولول و مه‌دلولول بۆ کراو، که‌ له‌ دیوی عه‌قل ده‌رده‌که‌وی، وه‌ک جیاوازی گشتیتی و تایبه‌تیتی وایه. ئه‌م دیتنه‌ی فارابی هه‌مان دیتنی و تیگه‌یشتنی دی سۆسیرو مارتین بۆ نیشانه‌- هێما-یه. عه‌بدولقادر (۲۰۰۲: ۵۵۵).

له‌لایه‌کی تر ئۆجین و ریچاردز له‌سالی ۱۹۲۳ کتیبیکمان به‌ناوی «واتای واتا» بلاوکرده‌وه. ئه‌م تیبۆره‌ی ئۆجین و ریچاردز که‌ له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی هۆشه‌کی دامه‌زراوه‌ جووری پێوه‌ندی هێما و چه‌مک و شت روون ده‌کاته‌وه. زاراوه‌کانی سێ پنته‌که‌ی سێ گۆشه‌که‌یان ئه‌وه‌هایه.

ئه‌م تیبۆره‌ زۆر له‌وه‌ی فارابی به‌ناوبانگتره. ئه‌م تیبۆره‌ چه‌ند ئه‌دگاریکی گرنگی له‌خۆ گرتوه‌ وه‌ک:

۱- پێوه‌ندی نیوان A و C (ناو) و (شتی ده‌ره‌کی) (وشه) و (شتی نامازه‌ بۆ کراو) پێوه‌نده‌یه‌کی ناراسته‌وخۆیه. دال و مه‌دلولول به‌کسان نین. له‌روانگه‌ی MORITIS-هوه ئه‌وه (B) یه‌ نه‌ک (C) که‌ واتای (A) ده‌به‌خشێ هه‌رچی (C) یه‌ ئه‌وه واتای هێمایه‌تی (A) ده‌گه‌یه‌نێ.

۲- پێوه‌ندی نیوان AB و BC پێوه‌نده‌یه‌کی راسته‌وخۆیه‌ به‌تایبه‌تی پێوه‌ندی نیوان AB وه‌ک پێوه‌ندی نیوان دوو رووی شتی‌ک وان هه‌ردووک به‌کتر ده‌نوێن. لێره‌ش جارێکی تر کاریگه‌ری دی سۆسیر به‌سه‌ر تیبۆره‌که‌وه‌ دیاره.

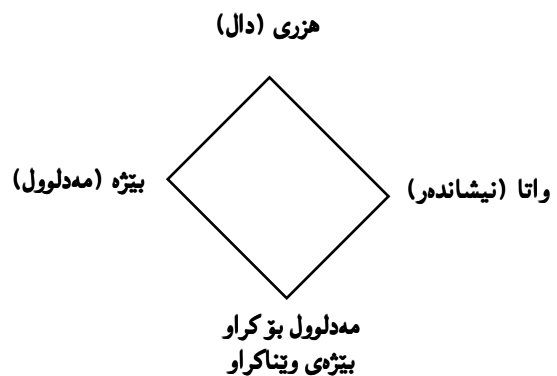
۳- وشه‌ له‌م تیبۆره‌دا په‌یوه‌سته‌ به‌ ئه‌رکیکی هێمایه‌ی هه‌رچی واتایه‌ ئه‌وه‌ په‌یوه‌سته‌ به‌ هزر، یان ژێده‌ره‌وه.

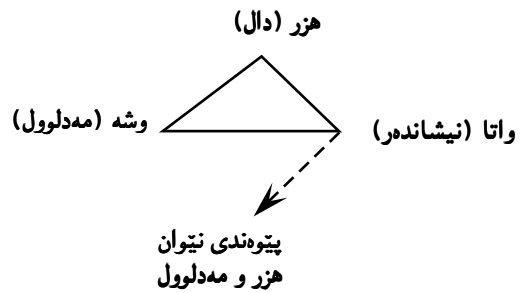
۴- له‌م تیبۆره‌دا چه‌مک، یان هزر رۆلی ناوه‌ندی‌ک ده‌بینی له‌ پێوه‌ندی (وشه و شت) دا.

ئۆلمان ۱۹۵۷: ۷۱ دیدیکی تری هه‌یه. ئه‌و باوه‌ری وایه‌ که‌ وشه‌ خۆی (شت) یه‌ک ده‌گه‌یه‌نێ، به‌لام ئه‌و گه‌یاننده‌ له‌ رێی چه‌مکه‌وه‌ فه‌راهه‌م ده‌بیت. سێ گۆشه‌که‌ی ئۆلمان ئاوايه:

۲- تیبۆری سێ گۆشه‌ی هێمایه‌ی

زۆر توێژه‌ر، بۆ دۆزینه‌وه‌ی چۆنیه‌تی پێوه‌ندی فۆرم و واتا، یان دال و مه‌دلولول، چه‌ندان تیبۆرم و زاراوه‌یان به‌کارهێناوه. زۆریه‌ی ئه‌و توێژه‌رانه‌ش سێ گۆشه‌یه‌کی هێماکاریان به‌کارهێناوه. هه‌رسێ پنته‌که‌ی سێ گۆشه‌ ABC چه‌ندان تیبۆرم و زاراوه‌ی له‌ به‌کتر جیا‌یان بۆ به‌کارهاتوه. فارابی ۸۷۰-۹۵۰ له‌ کتیبی (احصاء العلوم- سه‌رژمیری زانیاریه‌کان) دا سێ گۆشه‌یه‌کی به‌هه‌واژووی بۆ ئه‌و پێوه‌نده‌یه‌ خستۆته‌ روو. سێ گۆشه‌که‌ی فارابی ئاوابووه:

دهكهن كه ههر مرؤڤتيك زهين و هزر و هوښي ههيه. نهو هزر و هوښه كار له رهفتاري مرؤڤت دهكات، ههروهه باوهريان وايه كه بابه تي سايكولوژي و زمانه واني ههر ته نيا بابه تي بابه تيتي و تاييهت له خو ناگري، به لكو نهو پرسانهش دهگريته وه كه له سروشتدا بهرجهسته نين.

ههرچي په يوه ست به و اتايه، نهوه خودي و اتا له م تيوره دا هزر، يان هوښ خو به تي، ههروهه هزر خو بشي په يوه ست به حاله تي ئيدراكي ته سه وري مرؤڤه وه. بينگومان گه يان دني په يام Message له نيتوان بنير sender و نيتوهنده هوښه كييه كه و گوډگر، يان په يام بو هاتوودا به پرؤسه يه كي عه قلى مه يسهر ده بيت، له بهر نه وه ي نه م پرؤسيه ته و او په يوه ست به هوښ و ئيدراک و عه قله وه نه مانه ش هيچ کاميان راسته وخو ديراسه ناکرين، بزيه ليبره دا پتوهندي نيتوان هزر و زمان وه بهر گومان ده كه ون. « له نه زهر رهفتار ناسه كانه وه نه م جوړه پتوهندي به له نيتوان عه قل (وهك بونيتكي نابه رجهسته) و زمان و ئاخواتن كه له رهفتاردا دهرده كه ون، زياتر له پرؤسه يه كي ميتافيزيكيه وه نزيكه نهك سايكولوژي، يان زمانه واني سايكولوژي - ستيپن بيرگ (۱۹۹۱: ۸۹).

۴- تيوري رهفتار ناسي

نه م تيوره وهك وه لاميتكي ره خه يي بو تيوري هوښه كي هاته كايه وه. نه م تيوره له سه ر بنه ماي ميكانيككي نهك هوښه كي دامه زراره. ته و او ي رؤلي عه قل و زهين هزر رت ده كاته وه، رهفتاري ديارى مرؤڤت كه له زماندا ده بي جهخت له سه ر نهو دياردانه بكرى كه شيمانه ي بهرجهسته بوونيان لي چاوه رپي ده كرى. ليبره دا رهفتار جيتي هزر ده گريته وه.

دهرباره ي پتوهندي نيتوان رهفتار و زمان، بلؤم فيلد له كتيبي Language- زمان ۱۹۳۵: ۲۳ ته و او ي كرده ي ئاخواتن له سه ر بنه ماي وروژاندين Stimulus و بهر سف Pesponse شي ده كاته وه. بو دهرخستني پتوهندي نيتوانيان چيرؤكيتي به م جوړه داده رپيږي.

«جاك و جيل به كوؤلانتيكدا پياسه دهكهن. جيل سيؤپك به داركوه ده بيني و برسيسه، داوا له جاك دهكات سيؤه كه ي بو بيني. جاك به سه رداره كه ده كه وي و سيؤه كه ي بو ديني. جيل سيؤه كه ده خوات.»

جون ليؤنز (۱۹۷۷: ۱۲۶) ده نو سي: «برسيه تي جيل و ديتني سيؤه كه وروژاندين Stimulus پيكي ديتيت. له جياتي نه وه ي جيل بهر سف شيكي راسته وخو Re-

تؤلمان ۱۹۵۷: ۷۲ باوه رپي وايه كه پنتي (C) پتوهندي راسته وخوي به كاري و اتاسازاندا نيبه و نهو نه دگارو خه سله تانه ي شته كان كه په يوه ستن به ديار كرده ي و اتاي وشه كان نه و له شته كان دهره يتر اون و له (B) كوؤراونه ته وه. نه وه وهك ليؤنز ۱۹۷۷: ۹۸ ده لي B، يان C ده كرى له سي گوښه كه نه هيلد رين، چونكه و اتاي وشه يه ك برتبييه له و شته ي ده ينو يني، يان له و شته ي هيماي بو ده كات.

نه م تيرو انينه ش ته و او له گه ل ديدى سؤسي ر ده سازه ي. سؤسي ر خو ي باوه رپي و ابو Sign ههر ته نيا وشه ناگريته وه، به لكو برتبييه له (وشه و هزر)، يان (B+A) نه م دووه له پتوهنديه كي عه قليدان، چونكه خو ي و اته ني: نه گه ر گويم له ناوي «ميږ» بيت، نه و بي ر-هزر له ميږ ده كه مه وه به هه مان شيوه نه گه ر هزر له ميږي كه مه وه، نه و ناويك دروست ده كه م نه گه ر پيويست بكات، جون ليؤنز ۱۹۷۷: ۹۸-۹۹. به م جوړه و اتا برتبييه له پتوهنديه كي دوو سه ر يي و دوو لايي نيتوان B و A كه و ايان ليده كات كه يه كتر بنو ينين ..

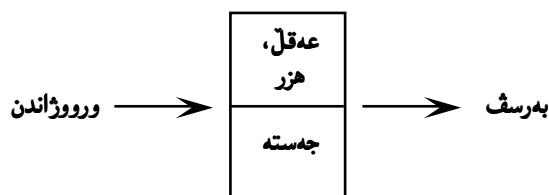
۳- تيوري زهين، يان هوښه كي

شه نكست و بنه ماكاني نه م تيوره لايه ني رؤحي، عه قله. عه قل ليبره دا هوښ و چه مك و هزر و هه ست ده گريته وه. دامه زرينه راني نه م تيوره وهك جون لؤك، ديكارت و پوتنام باوه ريان به رؤلي عه قل له سه ر جهسته وه هه يه. نه و انه باوه ريان وايه كه زمان نيتوهنديه كي، يان هوښه كي به رپيني هزر. له رپيگاي زمانه وه ده كرى ديراسه ي هزر بكرى و هه تا نه دگار ه كاني هزريش په يوه ست به زمانه وه توپږينه وه لتي بكرى.

به شيكي نه م تيوره بنه مايه كي سايكولوژي له خو ده كرى. بس تيپن بيرگ (۱۹۹۱: ۸۹) ده نو سي: «لايه نگراني تيوري هوښه كي له سي پرسى سه ره كي دا له رهفتار ناسه كان جودا ده كرينه وه. نه و ان داکو كي له وه

واتسن مهسه لهی عهقل وهک رۆح دهبینی، رۆحیش په یوهسته به «زهینی ئایینییه وه» و هیچ رۆلئیکی بهرجهسته نابینئ لهو پرۆسه میکانیکیه رهفتاریه دا.

هه رچی گـرووی Epi phenomenal be- haviourism-ه (٤) ئه و دیتنه مه ترالییهی واتسن زۆر به په رگیر دهبینن. ئه وانه باوه رپان وایه که هه موو رهفتاریک و (پرووداوه عهقلیه کان) جهسته بریاری له سه ر ددات نه ک هۆش. سکینه ر یه کئ له و که سانه یه که باوه رپی به بوونی عهقل، یان هرز، زهین هه یه، به لام هیچ هیتزیک بۆ عهقل بریار نادات. بلۆمفیلد تیۆره که ی خۆی له سه ر بنه ما تیۆریه کانی سکینه ر دامه زراندوه. له دیدگای ئه مانه وه هاوکیشه ی پیوه ندی نیتوان وروژاندن و به رسف ئا وایه:

له نه زه ر ئه مانه وه ئه وه جهسته یه کار له عهقل دهکات نه ک به پیچه وانه وه.

گرووی سییه م که به Reductionist (٥) ناسراون. باوه رپان وایه که وهک چۆن جهسته هه یه، عهقلیش (لایه نه هۆشه کیه که ی) هه به ئه وهی له عهقل روودهدات له جهسته ش رووده دا. هه ردووکیان دوو رووی یه ک بوونن. عهقل چونکه بهرجهسته ناکرئ، پیویست ناکات دیراسه بکرئ، بۆیه ئه گه ر بمانه وئ شتی دهرباره ی عهقل بزانی، ده بی دیراسه یه کی قوولی جهسته بکه ین (٦). ئه م تیروانینه بۆ په نهانی عهقل و خوبایی جهسته هه ر هه مان پای دی سۆسیر له باره ی Langue زمان و Parole- ئاخاوتن ده گه یه نی، هه روه ها دیدی چۆمسکیش له باره ی Competence، توانست و performance به کاره ییان زمان له و دیده وه دوور نییه. دیتنه که ی ئه وان ده کرئ به م هیلکاریه روون بکه ینه وه:

spanse دروست بداته وه و خۆی بچیتته سه رداره که و سیوه که لئ بکاته وه، به رسفئیکی به دیل له شیوه ی ئاخاوتئیکی تاییه ت ده درکینئ ئه م ئاخاوتنه ش ده بیته (وروزاندنئیکی به دیل) بۆ جاک و وای لئ ده کا که به رسفئیکی هه بی بۆ ئه و وروژاندنه ی جیل، هه روه ها کارئیکی واده کات وه ک بلئیی خۆی برسی بی و سیوه که ی دیتبیت. بلۆمفیلد ئا وابه و هیلکاریه هیماکاریه ره وشه که ی داپرشته وه.

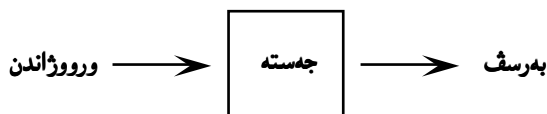
وروزاندن و جۆشدان — به رسف... وروژاندن — به رسف

ئه گه ر (جیل) به ته نیسا بوایه، (وروزاندن) و (به رسف) له پیوه ندییه کی راسته وخۆ ده بوون، به لام چونکه هه ردوو ک پتکه وه بوون، بۆیه زنجیره ی وروژاندن و به رسف ئه م شتوازه وه رده گرن.

وروزاندنی کرداری (برسیه تی و دیتنی سیوه که) — کاردانه وه ی زمانه وانی، وروژاندنی زمانه وانی — کاردانه وه ی زمانه وانی له نیتوان وروژاندنی کرداری و به رسفی کرداریدا دوو حاله تی زمانه وانی هه ن. له دیدی بلۆمفیلد، ئاخاوتنه که ی جیل هۆکاری دروستکه ری ئه م پرۆسه میکانیکیه. لیره دا، رهفتار یه کسان ده بی به و هه موو به رسفانه ی وروژاندن که جیهانی دهره وه ی پیشکه ش ده کات. ئه و کرده ی وروژاندن و به رسفه زمانه وانی و کرداریه هه ربه رده وام ده بیت.

له میژووی زمانه وانی سایکۆلۆژیدا، چه ند خویندنه وه یه ک بۆ پیوه ندی نیتوان وروژاندن و به رسف کراون. هه ر له و ریگایه وه ش هه ول دراوه له رۆل و فاکته ری «هزر» و «جهسته» بدوین.

له روانگه ی (جۆن واتسن) بنیادنه ری رهفتارناسی ته نیسا جهسته body ده بیته نیتوه ندی (وروزاندن و به رسف) هه رچی (هزره)، یان (زهینه) هیچ بوونئیکی بهرجهسته ی نییه، بۆیه له بواری سایکۆلۆژیدا جیتی نابیتته وه. ئه م روانگه ی واتسن (١٩٢٤: ٢) له سه ر بنه مایه کی ماددی Materialist دامه زراوه:

baby — toddler — child — adolescent —
adult

به به — پیتره — مندال (ههراش) — ههزره کار —
(کامله پیاو) به گویره ئه م کیتلگه یه وشه ی «ههزره کار
adolescent» چیتتر نه «منداله» نه «adult-
پیاو» ه.

له لایه کی تر ریچاردز ۱۹۸۵: ۱۰۴ ده نووسی: به
گویره ی تیوری کیتلگه واتاییه کان وشه یه ک له زمانیتدا
له گهل ئه و کومه له وشه یه ریچ ده خری که تاماژه بو
هه مان بواری واتا ده که ن... کاتیک وشه یه ک واتای
ده گویری، یان کاتج وشه یه کی نوئی دروست ده کری، ئه و
ده بی واتای وشه کان دی کومه له که، واتایان بگۆردری،
یان واتا که یان ون بکه ن. هه ریچاردز و هاواریکانی
ده نووسن: له سه ده ی هه ژده یه مدا وشه ی «braun» ی
ئه لمانی واتای هه ردو وشه ی brown- قاوه یی و
Violet- مۆر ئینگلیزی ده گه یاند، به لام کاتج وشه ی
«Violet مۆر» له ریگای زمانی فه ره نسپه وه هاته ناو
زمانی ئه لمانی، ئه و وشه ی braun ئه لمانی واتای
«Violet- مۆر» ون کرد و ئیستا ته نیا واتای
brown- قاوه یی» ئینگلیزی ده گه یه نی.

له کوردیشدا ئه م دیارده یه زۆر بلاوه. وشه ی
«هه نوکه» جاران ته نیا واتای «الان» ی عه ره بی
ده گه یاند، به لام له دوای راپه رین وشه که له ناو توژی
پۆشبنیراندا واتای یه که می له ده ستداوه، واتای «راهن
current» ی وهرگرتوه، ههروه ها به ده یان و سه دان
وشه ی کوردی که له بنچینه دا عه ره بین وه ک «قول، قتل،
حرمة...» ته واری واتا ره سه نه که ی عه ره بیان ون کردوه
واتای نوئی ده به خشن:

قه ول: به لئین، سرودی ئایینی ئیزیدی
قتل: قه تل- کوشتنی به ناحق
حرمة: حورمه (ئافره ت)، ریز.

دامه زینه رانی تیوری کیتلگه واتاییه کان

به رایب ده رکه وتنی بیروکه ی کیتلگه واتاییه کان
ده گه ریتسه وه بو ناوه راستی سه ده ی نۆزده یه م. له
نوو سینه کان گیتکیلده ردا ده رده که وئ که بیرو رایه کان
هه مبه سۆلدت (۱۸۳۶) و هارده ر (۱۷۷۲) باس له و
کیتلگه واتاییه کراوه.

لیره دا جه خت له سه ره جه سه ته ده کری. هه ره له جه سه ته دا
هه ردو و کرداری (وروژاندنی زمانه وانی و به رسقی
زمانه وانی) فه راهه م دین. لیره دا گرنگه تاماژه به
قسه یه کی جاکوب یاکوبسن بکه ین که ده لئ: «زمان
به بی واتا کاریکی نه کاره و پوچه. دۆزینه وه ی فاکته ری
درکاندن هه ره وشه یه ک، واتای دروستی وشه که
ده رده خا» تیوره که ی لیونارد بلۆمفیلد که له سه ره
بنه ماکانی گروپی دووم Epiphenomenalism
دامه زراوه، ئاخواتن له وروژاندنه وه سه رچاوه ده گری،
وروژاندنیش له و پرۆسه میکانیکیه ی نیوان (جاک) و
(جیل) هیما و وشه کان (جیل) ده نویتی هه رچی
به رسقه، خۆی له خۆیدا له ئاکامی ئه و وروژاندنه وه
فه راهه م دیت. ئه م دووه ش له زماندا پیوه ندیه کی
راسته و خویان له گهل یه کتر نییه، چونکه خۆی کرده که به
نیوه ندیکی زمانه وانی تی ده په ری و له نیوان بنیرو وهرگر
په یدا ده بی، نه ک ته نیا به کیتکیان خولقیته ری بیت.

۵- تیوری کیتلگه واتاییه کان

تیوری کیتلگه، یان کیتلگه واتاییه کان له زۆر بواری
زمانه وانییدا به کاردی. له واتا سا زیدا، ئه م تیوره جه خت
له سه ره یه که زمانه وانییه کان ده کات له سیسته میکی
په یوه ست به یه کدا. به گویره ی ئه م تیوره واتای هه ره
وشه یه ک په یوه سه ته به واتای ئه و وشانه ی له
سیسته میکدا له گه لئ دین. ئیلیه ت له و باره یه وه ده لئ:
«هه ره وشه یه ک له مالی خۆیدا شوینی خۆی ده گری بو
ئه وه ی پالپه شتی ئه وانی تر بکات». واتای وردی
وشه یه ک به به راورد له گهل ئه و وشانه ی له سیسته مه که ی
خۆیدا یه ده رده که وئ. بو نمونه له کیتلگه ی واتای
ره نگدا، ره نگیکی وه ک که سه ک- سه وز- ئه و کاته
مانا دار ده بی که پیوه ندی له گهل ره نگه کانن نزیکی خۆی
به راورد بکری. که واته که سه ک بریتییه له ره نگیکی
نیوان شین و زه رده دا- ئایچسن ۱۹۹۳: ۸۲.

هه ره ئایچسن (۸۳) ده نووسی: هه ره وشه یه ک له
کومه له که یدا به هوئی شوینه که ی له کومه له که ی و پیوه ندی
له گهل ئه ندامه کانن تری کومه له که ی پیناسه ی ده کری.
خودی مرۆف به چه ند قوناغیکی ته مه ندا تی ده په ری.
هه ره قوناغه و «ناویک» و «ئه دگاریکی» هه یه که له
ئه وی تر جوودایه:

جۆن لیۆنز (۱۹۷۷: ۲۵۰) و دەیفد کریستهل ۱۳۵:۱۹۹۱ باوەریان وایه که له بیستهکان و سییهکانی سهدهی بیستهم بیرۆکهی کێلگه واتایهکان فۆرمی تیۆری وەرگرتوو و کاری لهسەر کراوه. توێژهرانی وهک ئاپستین (۱۹۲۴) و جۆلیز (۱۹۳۴) و پۆرزیگ (۱۹۳۴) و جۆست تراپهر (۱۹۳۴) له دامهزێنههرانی ئەم تیۆره له ئەورووپا. ههرچی جۆهان ویزگیهره ۱۸۹۹: ۱۹۵۴ له دواى ئەوانهوه دیت. تراپهر، که رۆلێکی بهرچاوی لهم تیۆرهدا ههبووه، وهک تۆلمان ۱۹۶۲: ۷ دهنووسێ تراپهر له بارهی تیۆری کێلگهوه له پاش ۱۹۳۸ ههچى بلاو نهکردۆتهوه.

ههرچی ویزگیهره، ئەوه له گهڵ تراپهر گۆرانیکى زۆریان بهسهر تیۆرهکهدا داھیتنا. ویزگیهره وهک درێژپێدهر و هاوڕێیهکی تراپهر له بواری تیۆری و اتا و زمان و کۆمهلهگهدا بۆته رابهریکى بزاقى زمان و کۆمهلهگا. ویزگیهره زۆر هاوکاری تراپهر بووه لهو بوارهدا، بۆیه له ئەلمانیا ئەو تیۆره ناسراوه به تیۆری تراپهر و ویزگیهره.

لایه نه پۆزه تیف و نینگه تیفه کانی تیۆری کێلگه واتایه کان

۱- لایه نه پۆزه تیفه کانی: تیۆری کێلگه واتایه کان چهندان سوودی گرنکی پیتشکهش به بواری واتاسازی کردووه. ئەم تیۆره بنه مایهکی گرنکه بۆ دروست کردنی فه رهنگ له بواری کێلگه واتایه کانهوه. فه رهنگی رۆجهری ئینگلیزی که به گۆرهی و اتا رێک خراوه، یه کێکه لهو رێگا سه ره کیانهی واتاسازی وه سفی. له مه دا عه ره به کان وه پیتش ئەورووپیه کانیش که وتوون. فینچ (۲۰۰۰: ۱۷۸) دهنووسێ که تیۆری کێلگه واتایه کان زۆر به سووده له دیراساتی به راوردکاری نیتوان دوو زمان «بهو جۆره توێژینه وانه دهرده که وێ که زۆریه ی زمانه کان به تایبه تی ئەوانه ی خاوهن کولتوو روو ئایینی جودان، یان دهرهاویشته ی دوو کۆمه له گای جودان وهک ولاتانی رۆژه لآت و رۆژئاوا هه تا له لیکسیکه سه ره کییه کاندای بواریکى واتایی هاوبه شیش جودان. د. عه بدولقادر (۲۰۰۲: ۵۵۹) دهنووسێ: «ئەم تیۆره گرنگییه کی زۆری هه یه له دیراسه کردنی سیمانتیکى وه سفی و به کاره یئانه کانی. ئەم تیۆره ده توانی دیتنیکى نوێ بۆ

چاره سه رکردنی وشه زمانه وانیه یه کان له سه ر ئاستی بینای سیمانتیکى پیتشکهش بکات.»

ئهمه و ئەم تیۆره ته و او ناسنامه ی وشه، یان واتای وشه دهرده خات، له بواری پزیشکیدا ئەو وشه یه ی بۆ پزیشک به کاردێ ته و او پزیشک دهنوینێ و ناسنامه واتایه که و کاره که ی دیاره. به واتای ئەوه ی «پزیشک» بیت، نه خۆشه وان، نپرس، نوژدار نییه.

۲- لایه نه نینگه تیفه کانی، یان کیماسیه کانی ئەم

تیۆره: ئەم تیۆره ش چه ندان کیماسی و که لینی هه یه. هه ندی وشه شیانی ئەوه یان هه یه هه ر ته نیا له کێلگه یه کی واتایی نه بن و به لکو ده توان بینه ئەندام له کێلگه واتایه کی تر. له ئینگلیزیدا وشه ی «Mad» هه ر ته نیا به «شیت» نایه ت، به لکو له هه ندی کۆنیکستدا به واتای «توو ره» ش دیت، که واته وشه ی «Mad» له دوو کێلگه واتایی «شیتی» و «توو ره یی» دیت. ئەمه و یه کێک له شه نگسته کانی ئەم تیۆره ئەوه یه که نابێ وشه یه که له کێلگه یه ک زیاتر بیت. هه ر له و روانگه یه وه زۆریه ی چه مکه کانی پتوه ندیه واتایه کان - Sense Re-lations سنوو ری کێلگه واتایه که ده به زین. لیتره دا توێژهر ناچار ده بیت که ته نیا جه خت له سه ر یه کێکیان بکات و شه نگسته کانی ئەوی تر به زینێ.

ئایچسن (۱۹۹۳: ۸۳) نمونه یه کی تر له و که لێنانه ده هی نیته وه که دوو چاری ئەم تیۆره ده بیته وه و دهنووسێ له بواری شته مردوو ه کاندای له ئینگلیزیدا بۆ لاشه ی مرۆقی مردوو - Corpse - که له ش و بۆ گیانه وه ر - Carcase - لاک - که له خ» هه یه، به لام بۆ رووه کی مردوو هه یچ وشه یه کی تایبه تی نییه. بێگومان له کوردیدا وانیه. له کوردیدا بۆ لاشه ی مردوو «ته رم - که له ش» بۆ گیانه وه ر «لاک - که لاک» بۆ رووه ک «سیس - وه ریو» هه یه. ئەو کیشه یه ی زمانی ئینگلیزی له بواری کێلگه واتای خزما یه تی هه یه تی، له کوردیدا به تایبه تی له کرمانجی سه روودا نییه.

هه رچی تیکچرژان overlapping کیشه یه کی پر ئارێشه یه بۆ ئەم تیۆره. ئایچسن (۱۹۹۳: ۸۳) دهنووسێ وشه ی مانگا و شازاده، پلنگه می له واتا تیکده چرژین، چونکه هه ر سیکیان یه ک ئەدگاری سیمانتیکى کۆبان ده کاته وه ئەویش «+ می» یه یه،

ههروهه ههه سى وشه «گۆلك» و «تووتك» و «به به» يهك ئه دگارى و اتايان هه به كه چى هه رسيك ئه ندانم له كىلگه و اتايى جودا، ئه وىش ئه دگارى «+ گنج» ه. به شىك له و تىكچرژانانه ده كرى له رىگاي ئه وهى پىي ده وترى Componential Analysis شروقه كردنى به شه كى چاره سه ربكرى. به گویره ئه م ميسوده شىكار به هه وشه به ك وهك فونيم له رووى و اتاييه وه له چه ند به شىكى سه ره كى پىك هاتوو ه. جا ئه گه ر چه ند وشه به كى كىلگه و اتايى جودا له ئه دگار تىكدا هاوبه ش بن، بىگومان له ئه دگارى تر له به ك جودان، به لام ئه م رىياز هه ش، چونكه له سنوورىكى ته سكد ا كارى پى ده كرا، نه يتوانى ئه م كىماسيه ئه تىورى كىلگه و اتاييه كان چاره سه ربكات.

6- تىورى شىكارى Analytic Theory

ئه م تىوره له سه ر بنه مائى پىوه ندى و ده رفه تى سىمانتىكى له وشه ده وىت. توپژينه وه له وشه له سى ته وه ره وه ده پىت.

يه كه م: شروقه كردنى وشه كانى ناو كىلگه و اتاييه كان **دووم:** شروقه كردنى وشه كانى نىو پىوه ندىه و اتاييه كان.

سىيهم: شىكردنه وهى و اتاي وشه به ك له سه ر بنه مائى پىكه پىنه ره كانى Components، يان ره گه زه كانى عه بد و لقادر ۲۰۰۲: ۵۶۰-۵۶۱.

له تىورى كىلگه و اتاييه كاندا له به كه زمانه وانى به كانى ناو كىلگه به كى و اتايى دو ايىن ئه وه مان روون كردوه كه چو ن وشه سه ر به كىلگه و اتاييه ك ده بى، به لام هه ركه پىوه ندىه و اتاييه كان وهك فره و اتايى، ها و اتايى، ها بىو نىمى و گرته وه و. تاد توپژينه وه يان له سه ر كرا ده سه لاتى وشه فرا و انتر بوو. چه ندان وشه هه ن كه ته نىا له كىلگه به ك جىگىر ناكرىن.

هه رچى وشه كانى ناو پىوه ندىه و اتاييه فره دال و مه دلوو له كانه، له سه ر بنه مائى كى هىمائى شروقه ده كرىن. له تىورى ناو لىنان و سىگوشه هى هىمائى له جو رى پىوه ندى نىوان دال و مه دلوو ل دو ايىن.

بنه مائى سىيهم شروقه كردنى وشه له سه ر بنه مائى پىكه پىنه ره كانى، يان ره گه زه كانى. لىره دا له سى پىكه پىنه ره رى رسته سازى Syntactic Component

و واتاسازى Semantic Component و جىا كه ره وه، يان روونكه ره وهى و اتايى ده وىين. پىكه پىنه ره رى رسته سازى ته نىا له ئه ركى وشه ده وى. ئه مه ش له بوارى و اتاسازىدا هىنده به گرى و هه ر ناگىرى، چونكه ئه و پىكه پىنه ره ته نىا (به كر) و (به ركار) و (كردار) و وشه له رسته دا ده خاته روو. هه رچى بنه مائى و اتاييه، ئه وه ئه دگار و اتاييه كانى وشه ده رده خات وهك (+ نىر، + لاو، + مرؤف) هه رچى بنه مائى سىيهمه ئه وه ته نىا و اتايه كى تاييه تى وشه را ده گه به نى و ته نىا له حاله تى ها و واتايى ده رده كه وى.

ئه و سى بنه مائى ده كرى له و رسته نا هه شروقه به كى بن

1- ئازاد سىوئىكى خوارد.

به كر به ركار كردار پىكه پىنه ره رى

رسته سازى

ئازاد (+ نىر، + ژىر، + مرؤف)

سىو (+ مادده - ژىر - مرؤف) پىكه پىنه ره رى و اتايى

2- به خته وه رى و كامه رانى له فره هنگى ئه ودا نىن.

ها و اتا (+ خو شى و شادى) بنه مائى سىيهم.

ئه نجامه كانى ئه م توپژينه وه به

1- تىورى ناو لىنان ته نىا له هه ندى ناو په پره و ده كرى. (دال و مه دلوول) (وشه و شت) ته نىا له و بواره دا به كتر ده نوپىن، هه ره وه ها هه ندى ده نكى سه رو شتىش ئه م ئه دگار هىان هه به.

2- تىورى سى گوشه هى هىمائى زور له وهى به كه م فرا و انتره. لىره دا پىوه ندى نىوان فو رم و اتا و وشه و شت روون كرا وه ته وه ئه وه ده رخوا وه كه ئه و پىوه ندىه پىوه ندى به كى ناراسته و خو به چه مك، يان هزر وهك نىوه ندىك ده رده كه وى بو پىشاندانى سه رو شتى پىوه ندى به كه. (وشه و هزر) و (هزر و شت) له پىوه ندى به كى راسته و خو دان.

3- تىورى هو شه كى جه خت له سه ر پىوه ندى نىوان هو ش و جه سه ته ده كات. ئه وانه هه ر دووك كارى گه رىان به سه ر به كه وه هه به. هه ر له سه ر بنه مائى پىوه ندى نىوان هو ش و جه سه ته وه پىوه ندى نىوان هزر و وشه روون كرا وه ته وه.

4- تىورى ره فتار ناسى ته و او رو لى هو ش فره رامو ش

دهکات. باوه‌ری وایه که پیوه‌ندی نیوان هوش و جه‌سته پیوه‌ندی ته‌واو میکانیکییه ته‌وه ره‌فتاره نه‌ک هوش پیوه‌ندی نیوان هوش و جه‌سته دهرده‌بری، هه‌روه‌ها جه‌خت له‌سه‌ر ته‌وه دهکات که وروژاندن، یان جو‌شدان بنه‌مای به‌رایین بو‌گه‌یاندنی په‌یام، یان دروست‌کردنی به‌رسف. وروژاندنیش خوی تاخوتنه.

۵- تیوری کیلگه واتاییه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای پیوه‌ندی و په‌یوه‌ستی چهند وشه‌یه‌کی له‌یه‌ک نزیک له‌سیسته‌میتکدا دامه‌زراوه. به‌گویره‌ی ته‌و تیوره واتای هه‌ر وشه‌یه‌ک له‌هه‌ر کیلگه‌به‌کی واتاییدا به‌به‌راورد له‌گه‌ل وشه‌کانی هه‌مان کیلگه دهرده‌که‌وی. باوک. ته‌وکاته واتای پیاو‌یکی خاوه‌ن مندال ده‌گه‌یه‌نی که له‌کیلگه واتایی تاییه‌ت به‌خزمایه‌تی بیت و ته‌و کیلگه‌یه‌کیو کچی تییدا بیت. ته‌م تیوره له‌به‌رده‌م پیوه‌ندی و اتاییه‌کان نه‌یتوانی بنه‌ماکانی خوی بیاریزی.

۶- تیوری شیکاری له‌سه‌ر سی جو‌ری شو‌قه‌کردن دامه‌زراوه. ته‌م تیوره له‌هه‌موو ته‌وانی تر سه‌راتا‌پاگیرتره، بیجگه له‌تیوری ناولینان ده‌کری زوره‌ی ته‌وانی تر له‌کرۆکی ته‌م تیوره‌دا بدۆزینه‌وه.

* پروفیسوری یاریده‌ده‌ر.

په‌راویزه‌کان:

۱- ده‌قی هه‌ر سی پیناسه له‌چهندان کتیبی مؤرفۆلۆژیدا هه‌ن، **An Introductory English Grammar** له‌کتیبی به‌شی words وه‌رگرتوه.

۲- سه‌یری نایه‌تی و علم ادم... له‌سوره‌تی (بقره) بکه.

۳- ته‌م جو‌ره تابۆیه له‌کولتوری گه‌لانی ره‌ژه‌ه‌لات و ره‌ژئاوادا هه‌یه. بو‌غومونه له‌ناو عه‌ره‌به‌کان چهندان که‌س ناوی «ثعلب» و «ثعلبه» و «کلب» و «کلاب»... تاد هه‌یه له‌ناو کوردانیش دیاره‌یه‌کی تر هه‌یه چهندان کچ ناویان وه‌ک «کاذبه» و «قارعه»، یان لیتراوه!

۴- (یاه‌ری دیاره‌یی) **Epiphenomenalism** مه‌زه‌بیکه باوه‌ری وایه که دیاره‌ی لاه‌کی به‌دوای دیاره‌ی تره‌وه دیت، هه‌روه‌ها له‌وه‌په‌یاده‌بیت.

۵- ساده‌کردن **Reductionistn** مه‌زه‌بیکه هه‌ول ده‌دا

راه‌ی دیاره‌ و بینا ئالۆزه‌کان به‌تیرمی ساده‌بکات، هه‌روه‌ها جه‌خت له‌سه‌ر ته‌وه ده‌کا که کرده‌ عه‌قلیه‌کان له‌ناکامی یاسا فیزیایه‌کان په‌یدا ده‌بن.

۶- سنیکیتیک (۱۹۹۱: ۸۸-۸۹).

ژێده‌ره‌کان:

- 1- Aitchson, J. (1993) *Linguistics*, London.
- 2- Cry stal, D. (1991) *A Dictionary of Linguistics and phonetics*. London.
- 3- Finch, G. (2005). *Key Concepts in language and linguistics*. New York.
- 4- Lyons, j. (1977). *Semantics-1* . London
- 5- R. chards, J., Platt and Webber. (1989). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Hongkong.
- 6- Steinberg, D.D. (1991). *PsychoLinguistics*. London.
- 7- West, f. (1987). *The way of Language*. London.

۸- خالد حربی ۲۰۰۳ الکندی و الفارابی رۆیه‌ جدیده.

۹- عبدالقادر عبدالجلیل ۲۰۰۲ علم اللسانیات الحدیثه.

۱۰- سه‌لام ناوخوش ۲۰۰۶ بوخته‌یه‌ک ده‌ریاره‌ی زمانه‌وانی.